

Szabó Zsófia

ORCID: 0000-0001-5460-9450

MATE KC Rippl-Rónai Művészeti Intézet

szabo.zsofia@uni-mate.hu

Artcadia, ú.f. 2 (2), 68–76. (2023)

A cikkre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik: CC-BY-NC-ND-4.0.

Ahol a látható és a láthatatlan összeér

A hegyek magasából letekinteni, belefeledkezni a tenger végtelennek tetsző távlatába, akárha felnézni a csillagokra, nagy távolságokat bejárni tekintetünkkel – a szabadság illúzióját adja. Habár egy ilyen téma tárgyalásához fontos lenne a „fenséges” esztétikai kategóriájának kiemelése, mert a megközelítés némiképp megváltozott: a romantika kora előtt a hegy inkább volt a természet szimmetriáját megzavaró képződmény, az óceán pedig „nem csekély mértékben rettegett tárgy” (Edmund Burke) - de ez a rövid szöveg ennyire nem ambiciózus. Mindössze arra vállalkozik, hogy néhány kortárs művész alkotásán keresztül a horizont fogalmáról szemlélődjön. A válogatás határozottan szubjektív és önkényes, az elemzések pedig inkább személyes gondolatok, csendes elmélkedés a horizontról és a nézőpontokról a művészi feldolgozások tükrében.

kulcsszavak: horizont, installáció, fotográfia, kortárs művészet, illúzió, nézőpont

Where the visible and the invisible meet

To look down from the heights of the mountains, to get lost in the endless horizon of the sea, to gaze up at the stars, to see great distances – this gives the human eye the illusion of freedom. Although it would be important to emphasize the aesthetic category of the 'sublime' when discussing such a subject, because the approach has changed in some ways, – before the Romantic era, the mountain was more a formation that disturbed the symmetry of nature, and the ocean was “an object of no small terror” (Edmund Burke) – this short text is not so ambitious. It merely attempts to contemplate the concept of the horizon through the work of some contemporary artists. The selections are definitely subjective and arbitrary, and the analyses are more personal reflections, quiet meditations on horizons and perspectives in the light of artists' interpretations.

keywords: horizon, installation, photography, contemporary art, illusion, point of view

„Az ifjú Lin-csi egy nap, útban hazafelé, ismét hegytetőn találta magát. Valahányszor felmászott egy csúcsra, úgy érezte, célhoz ért. Pedig sohasem a csúcs volt a célja, csak szerette az érzést, ami odafönt várt rá. A szabadulást, a megerősödést. Ott már nem volt mit keresnie, elérnie többé, még önmagára se kellett figyelnie. A hegytetőn mintha véget ért volna az idő.
– Bármily nagy erőfeszítéssel jut fel az ember a hegyre, nem érzi fáradtságát. Ideérve átváltozik, Föld és Ég egybeolvadt lehelyében él – tűnődött Lin-csi, elheverve egy sziklán. – Nincs már benne ellenállás, elfogad minden szabályt. Mint a növény meg az állat, vagy akár az ember, ha bölccsé vált.”¹

Egyik nyáron felmentünk egy hegyre. Nem is hegy volt valójában, hanem egy félköríves szurdok, a Creux du Van, azt mondják, ez a svájci Grand Canyon. Formája akár egy görög színházé, csak kicsit meredekebben húznak lefelé a kőpadok, alant 150 méter mélységben orkhesztra és kórus helyett fák bújnak meg a völgyben. Ahogy azt a svájci hegyek már annyiszor felkínálták nekünk, felkészültünk a csodára, a feltáruuló panoráma látványára, a tágasságra, a távlatra. De nem, nem láttunk semmit – egy felhő úszott be a völgybe, és az erdők lombkoronájára telepedett. Ott ült békésen, ráérősen. S mi, sok más túrázóval együtt, úgy bámultuk a semmit, mintha valami lenne. A szurdok legszélén állva a talaj kétes biztonsága alattunk, karnyújtásnyira egy sűrű,

áthatolhatatlan massa, végtelennek tetsző, puha szürkeség. Vándor a ködtengerben. Nem felette. **A hegytetőn mintha véget ért volna az idő.** És a tér is. Nem volt horizont.

A tágas, nyitott panorámáért, a „fenséges” ígéretéért hegytetőre, tengerpartra megy a zarándok, néha egy-egy síksággal is beéri, de azok ritkán néptelenek.² Amióta csak tájat ábrázol az ember, sokan próbálták síkba préselni ezt a térélményt, a látóhatárt kereső szemet megnyugtató, biztonságot adó vízszintes vonalat. A reneszánsztól kezdve a művészek nagyon tudatosan kezdték keresni a tér geometriai alapjait jelentő egyenest, miközben a nézőpontokat és optikai törvényszerűségeket vizsgálták a perspektíva tudományának elsajátítása közben. Pedig a horizontvonal több ennél: „valami látható, mégis illuzórikus, valóságos, mégis nem-létező, egy térbeli koordináta és mentális konstrukció”.³ Egy vonal, ami látszólag „élesen elválaszt két birodalmat egymástól: az eget a földtől, a légkört a talajtól, a közeget, amelyben mozgunk, az anyagtól, amelyen állunk.”⁴

simá, kék végtelen

Az **Esti Kornél** egyik fejezete mélyen az emlékezetemben ragadt – az a rész, amikor a vonaton utazó Esti türelmetlenül várja, hogy végre megpillanthassa a tengert. Nemcsak ő, de csaknem minden utas sorfalat áll a kocsiban, „hogy kellő pillanatban magasra emelt szívükkel, egy kiszakadó, boldog sóhajjal üdvözölgék a tengert.”⁵ Egy ideig játszik a várakozókkal a nagy víz, míg a vonat újabb és újabb alagutakba rohan, kéreti magát, kis időre felbukkan, majd épp oly gyorsan el is tűnik. De végül megmutatja magát „nyugalmatlan fönségében”,

2 A 'fenséges' fogalmához lásd Radnóti Sándor, *A táj keletkezéstörténete* (Budapest: Atlantisz, 2022). Edmund Burke idézetének forrása: Edmund Burke, *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757. Part II. section 2. hozzáférés: 2023. december 20. https://www.gutenberg.org/files/15043/15043-h/15043-h.htm#Page_130.

3 Ekaterina S. Kochetkova, „Horizon as a Symbolic Category in Contemporary Site-Specific Art,” *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*. Vol. 10. Ed: A. V. Zakharova, S. V. Maltseva, E. lu. Staniukovich-Denisova. — Lomonosov Moscow State University (St. Petersburg: NP-Print, 2020), 576. hozzáférés: 2023. december 15. <https://actual-art.org/files/sb/10/Kochetkova.pdf>

4 Caroline E. Jones, „Event Horizon: Olafur Eliasson's Raumexperimente,” 2014, hozzáférés: 2023. december 15. https://res.cloudinary.com/olafureliasson-net/image/upload/pdf/caroline-jones-event-horizon-pdf_1694.pdf.

5 Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél*, (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 58–59.

1 Su-la-ce, *Az ifjú Lin-csi vándorlásai*, közreadja Sári László (Budapest: Írás Kiadó, 2004.), 143.

Hiroshi Sugimoto:
Caribbean Sea,
Jamaica, 1980.

6 Kosztolányi,
Esti Kornél, 59.

ünneppé avatva a pillanatot. És Esti? „Nem képzelte se szebbnek, se nagyobbak. Szebb és nagyobb volt annál, amit valaha is elképzelt.”⁶ Sima, kék végtelen.

A japán fotográfus, Hiroshi Sugimoto úgy meséli, 3 vagy 5 éves lehetett, amikor a családjával nyaralni indultak. Ők is vonattal mentek, de Sugimoto kisgyermekként még nem készülhetett fel semmire. Így amikor a vonat elhagyta a sötét alagutat, és váratlanul feltárult a napsütötte tenger tiszta horizontja, a teljes jelenlét érzetére csodálkozott rá: „Itt vagyok. Létezem.”

1980-ban a Karib-tengeren fotózta az első tengeri látképét, amin ez a gyermekkori emlék formát ölthetett, majd a téma sorozattá bővült művészetében. Ugyanazt a képszerkezetet használja minden alkalommal, ha a tengert fényképezi: a horizontvonal közepén metszi a kompozíciót, de tíz év kísérletezés kellett hozzá, hogy megragadja az „egyenlenségek nélküli” látványt. A tenger képe – mondja – talán az egyetlen, amit a civilizációk előtti ember is ilyenek láthatott, valami ősi, ártatlan, amihez jó volna visszatérnünk.⁷

Janine Antoni:
Touch, 2002,
állókép a videoinstallációból

kötéltánc

Janine Antoni is a Karib-térségbe utazott a horizontot vizsgálni, bár ő hazament erre a tájra, a horizont mélyen bevésődött emléke vezette vissza a családi házhoz. A Bahamákon, Freeportban született, és gyermekkorában ugyanitt, az otthonuk előtt bámulta a tengert, e víztükör felett szárnyalt gyermeki fantáziája, ahol *Touch* (2002) című videóját készítette.

A horizontvonal jelképezte a határt, ami az otthont, az elfeledett, Isten háta mögötti szigetet a külvilágtól elválasztotta, de a kaland, a játék terepe is maradt számára: "Mindig úgy gondoltam a horizontra, mint egy olyan helyre, amit nem lehet pontosan meghatározni, vagy bármilyen módon rögzíteni; folyamatosan távolodik, ahogy közeledünk hozzá. Mégis, ezen a lehetetlen helyen akartam sétálni, a látomásom vonalán vagy a képzeletem peremén járni."⁸

A csaknem 10 perces videóban ez a vízió (valahogy) valóra vált. Antoni kifeszített egy kötelet, majd lassacskán végigegyensúlyozott rajta, oda-vissza. A kamera nézőpontját és a kötél helyzetét úgy hangolta össze, hogy amikor a saját súlyával ránehezedik a kötéltre, lépésről lépésre finoman „megérintse” a horizont vonalát. Amikor elkezdte az egyensúlyozó mozdulatokat tanulni, azt hitte, a cél a tökéletes

8 Janine Antoni, *Touch*, 2002, hozzáférés: 2023. december 19. <https://www.janineantoni.net/touch>.

Nicolas K. Feldmeyer:
Towards the Horizon,
2016.
helyspecifikus
installáció,
Fanø-sziget, Dánia

egyensúly állapotának elérése. Idővel rájött, hogy fontosabb a saját mozgásába vetett bizalom, ami az egyensúly és annak hiánya közt vezet a kötélén. A kötél tánc az összekapcsolódás leckéje, meditatív állapot, amelyben a test, a mozdulat, a lélegzet, a tekintet iránya, a fókusz egyesül.

nézőpontok

Nicolas K. Feldmeyer 2016-ban a dán sziget, Fanø legnyugatibb pontján építette fel helyspecifikus installációját (*Towards the Horizon*).⁹ 51 méter hosszán 2,8 méter magas gerendákat állított fel két sorban, felső felület fehérre festette, míg alsó részük festetlen maradt – ahogy a tenger és az ég összeér, a festett és festetlen rész a látóhatár vonalához igazodott. A vertikálitást hangsúlyozó szálfasor fiktív ösvényt jelölt ki a víz, a horizont felé, mintha egy minimalista tengerparti alléra tévedt volna a látogató. A változó domborzatot, a homok lankáit a geometria alá rendelte, így egyszerre nemcsak a természeti rendből adódó szabályosság vált hangsúlyossá, hanem az attól való eltérés is. A tenger felé aztán maradt a perspektíva tiszta geometriája, amit talán csak a víz ereje volt képes megbontani.

⁹ Yonca Keremoglu, „Interview: Nicolas Feldmeyer,” April 22, 2022, hozzáférés: 2023. december 19. <https://www.seditionart.com/magazine/interview-nicolas-feldmeyer>.

Zander Olsen:
Untitled (Cader)

John Pfahl: *Australian Pines, Fort De Soto, Florida (1977)*,
©Estate of John Pfahl,
Collection Buffalo AKG Art Museum

John Pfahl fotózásra kiszemelt tájait gyakran gazdagította különféle oda nem illő, kizökkentő elemmel – először az *Altered Landscape* (1974-78) című sorozatában –, amellyel a percepció, a reprezentáció és a fotográfia mint médium kérdése egyaránt fókuszba került.¹⁰ Egyszerű, de látványos beavatkozással élt az *Australian Pines, Fort De Soto, Florida* (1977) című fényképén is: a tengerparti látványt az előtérben sorjázó fák törzsére ezüstfóliát tekert, de csak az óceán sávjában „anyagtalánította el” a panorámába függőlegesen húzó fatörzseket.

Pfahl e módszere a rejtélyes Zander Olsen műveinél tovább, aki az erdőben, sokszor hegyvonulatok lábánál készített hasonló fényképeket. Fehér anyagba burkolta a fák törzsének egy-egy szakaszát, hogy újrhangolja nézőpontjainkat, látási szokásainkat. A kitakart részletek segítenek, hogy észleljük a különféle tereptárgyak mögött húzódó horizontot, annak beláthatóságát vagy rejtettségét, a távlat rétegzettségét, fókuszunk bejáratos útvonalaikat.¹¹ Képei másfelől kicsit olyanok, mintha valaki rendet rakott volna az erdőben.

¹⁰ Bruno Chalifour, „John Pfahl (1939-2020),” Rochester NY, April 29, 2020, hozzáférés: 2023. december 18. <https://luminouseye.net/john-pfahl-1939-2020/>.

¹¹ Zander Olsenről megbízható adat, információ nem érhető el, honlapján csak reprodukciókat közöl. hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.zanderolsen.com/>.

Olafur Eliasson:
Contact, 2014.
installáció,
Fondation
Louis Vuitton.

belső iránytű

¹² Olafur Eliasson: Horizon series, 2002, hozzáférés: 2023. december 18. <https://www.guggenheim.org/artwork/12197>.

¹³ Olafur Eliasson, Infinity, 1991, hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/infinity-1991/>.

¹⁴ Olafur Eliasson, Your activity horizon, 2004, hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/your-activity-horizon-2004/>.

¹⁵ Az installációhoz David Adjaye építész tervezett befogadó épületet. A velencei San Lazzaro degli Armeni szigetén felállított pavilont 2007-ben a horvátországi Lopud szigetére költöztették át. Olafur Eliasson, Your Black Horizon, 2005, hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/your-black-horizon-2005/>.

De mi történik, ha valaki nem kint, hanem bent, egy belső térben kutatja a horizontot? Az optikai kísérletek és a térérzékelés kutatója, Olafur Eliasson az érzékszervi tapasztalásaink fizikai törvényszerűségei mellett azok pszichológiai vonatkozásai iránt is érdeklődik. Talán ezért konstruál mesterséges helyszíneken természeti jelenségeket, hogy a folyamatra, a befogadás aktusára reflektáljon, miközben a valóság és a reprezentáció közötti szakadékot egyaránt felmutatja.¹²

Először 1991-ben Koppenhágában egy kék színben pompázó vízszintes fényvonalat vetített a galéria falára szemmagasságban,¹³ majd innentől kezdve más-más léptékben, eltérő aspektusokat vizsgálva dolgozta fel a horizont témáját. 2004-ben ugyancsak szemmagasságban falba integrált, színüket váltó led-lámpákkal húzta meg azt a bizonyos vonalat,¹⁴ majd ezt az ötletet vitte tovább a **Your Black Horizon** című, szoba méretű installációjában, amely önálló pavilont is kapott. Itt a falba épített vékony vízszintes fénysáv a helyi égbolt napi ciklusát követve 15 percenként változtatta a színét.¹⁵

2014-ben a Fondation Louis Vuitton párizsi székházában rendezett kiállításon a szín nem változott: monofrekvenciás sárga fényszalaggal „megrajzolt” horizontvonal futott

körbe a tér íves szakaszán, amit tükrök ismételték meg az egyenes falakon, és a sötét szobában a lágyan emelkedő padló érzetével bizonytalanította el a látogatót a nézőpont és horizont viszonyrendszerében.¹⁶ Mit érezhet a sötétben botorkáló ember, aki csak egy sárgán sugárzó fénycsíkot lát? A máskor megnyugtató egyenes mit ér, ha a koordináta-rendszer többi eleme hiányzik?

mit keres(ünk) itt?

Antony Gormley szinte minden alkotásának az emberi alak a fő komponense: hol egészen realiztikus formában, saját teste után készített kópiákkal, máskor absztraktabb módon, de a felismerhetőség határain belül maradván komponálja meg figuráit. A másik összetevő nyilvánvalóan a tér, amelyben ezek az alakok elhelyezkednek: nemcsak kiállítóterekben, de változatos kültéri helyszíneken kezdenek el élni, aktuális tartalmat kapni szobrai. **Event Horizon** című installációjához a városi környezetet választotta: a cím a fizikából jön, a táguló világegyetem megfigyelhető határára utal, miközben az urbánus közegben láthatatlanná lett látóhatár felé fordítja alakjait. New York, majd Hongkong forgalmas csomópontjain helyezte el szobrait, s jó néhány darabot magas épületek tetejére is felállított, ahonnan még belátható valamiféle

¹⁶ Olafur Eliasson, Contact, 2014, hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/contact-2014/>.

Antony Gormley:
Another Place, Crosby Beach, England, 2005. fotó: SChris Howells

17 Antony Gormley, *Event Horizon, 2015,* hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.antonygormley.com/works/exhibitions/event-horizon>.

18 Antony Gormley, *Another Place, 2005,* hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.biennial.com/artists/antony-gormley/>.

távlat. „Az Event Horizon arra késztet, hogy felnézzünk, és új módon nézzünk vissza az ismerős helyekre.”¹⁷

Gormley egyik legismertebb köztéri munkájává az ***Another Place*** című installációja vált. Több országban is bemutatta, mígnem 2005-ben Liverpool partjainál, a Crosby Beachen kapott állandó helyet. Azóta a tengerpart közel 3 kilométeres szakaszán 100 darab öntöttvas emberalak áll az ár-apály zónában, arccal a tenger felé.¹⁸ Az aktuális időjárási viszonyoktól és az ár-apály ritmustól függően látszódnak ki a vízből vagy tűnnek el a figurák, miközben kitartóan nézik azt a bizonyos vonalat, ahol a látható és a láthatatlan összeér.

Horizon Field (2010) című munkájában újabb 100 figurát mozgatott meg, de ezúttal az osztrák Alpok hegyei közé vitte önnön testének uniformizált másait. Az alakok közt lévő távolság, ami a terepviszonyoktól függően változott, 60 métertől több kilométerig terjedt. A figurák mindenféle irányba néztek, de soha nem egymás felé. Mégis, együtt egy olyan horizontot alkottak – mindahány a tengerszint felett ugyanabban a magasságban, 2039 méteren –, amely bár vizuálisan különálló részekből áll, mégis egy nagy egészként is felfogható, ahogy az ember mint egyén és mint a társadalom

Antony Gormley:
Event Horizon, New York, 2010.
fotó: James Ewing

Antony Gormley:
Event Horizon,
New York, 2010.
fotó: James Ewing

tagja egyaránt definiált létező. Mindehhez társul a környezet, az emberi beavatkozás és jelenlét kérdése. Ahogy Gormley írja: „Mint munkáim többsége, a *Horizon Field* is felteszi a nyitott kérdést, hogy az emberi életforma hogyan illeszkedik a bolygónk életének evolúciójába. (...) Alapvető kérdéseket tesz fel: kik vagyunk, mik vagyunk, honnan jöttünk és hová tartunk?”¹⁹

¹⁹ Idézi Eckhard Schneider, Antony Gormley, *Horizon Field*, hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.kunsthhaus-bregenz.at/en/exhibitions/antony-gormley-horizon-field>.

Az ember, aki Gormley stilizált hasonmásaival ezeken a különleges helyeken találkozik, először talán felteszi a legszokványosabb kérdést: ez mit keres itt? De ezek a távolba meredő alakok – nem érintve sem az időtől, sem a cselekvés kényszerétől – mintha visszadobnák a kérdést: te mit keresel itt?

„Így töprengett az ifjú Lin-csi a hegyen, élvezte higgadt kívülállását. Végtelen türelemmel nézelődött mindenfelé. Odalent a völgyben, s odafent az Égben most mindent a legnagyobb rendben talált. Hálás volt a hegynek a tanításért, mely türelméért cserébe nyugalmat ígért. És jó volt éreznie szívében a türelemhez szükséges erőt. Bármerre tekintett, a létező világ minden apró részletében látta megmutatkozni a törvényt. Az igazodás szabályát, melynek ismeretében a létezők elfogadják egymást. Az anyagi és szellemi világ hibátlan rendezettsége most is lenyűgözte. Változásait olykor rejtélyesnek és szeszélyesnek találta ugyan, de könnyedén megvalósulóknak. És minden egyes pillanatnyi állapotuk maga volt a tökéletesség.

Antony Gormley:
Horizon Field. 2010-2012.

Tájinstalláció az ausztriai
Vorarlberg magashegyi
Alpokban, a Kunsthaus Bregenz
szervezésében, fotó: Markus
Tretter. © Kunsthaus Bregenz,
Antony Gormley.

A legméltóbb emberi munkának e változások szemlélését tartotta Lin-csi, bár titkuk felfedésére nem látott szinte semmi esélyt.

– A szellem átlépi kapuját:
a kő, a fű, az ember – égvivé lesz.
A szellem visszatér kapuján:
a kő, a fű, az ember – földivé lesz

– idézte magóban a felírást a Szellem Erénye kolostor könyvtárának falán. – Minden, mi volt és lesz, az most a világ. Örökös átváltozás – ismerte fel Lin-csi ebben a gondolatban is a szüntelenül dolgozó időt. De ez a felismerés most nem ejtette kétségbe. Frissen szerzett ereje lehetővé tette, hogy türelmét önmagára is kiterjessze. Végre hűvös közönnyel szemlélte magát, s így gondolt múltjára és jövőjére is: saját változásai végtelen sorára. Melyek voltak már és lesznek még tízezerszer milliárd világkorszakon át."²⁰

Ahogy a kő, a fű, az ember – a hegy, az ég, a tenger.

20 Su-la-ce,
Az ifjú Lin-csi...,
144–145.

Képek

- Hiroshi Sugimoto: Caribbean Sea, Jamaica, 1980. <https://www.sugimotohiroshi.com/seascapes-1>
- Janine Antoni: Touch, 2002, állókép a videoinstallációból. <https://www.janineantoni.net/touch>
- Nicolas K. Feldmeyer: Towards the Horizon, 2016. helyspecifikus installáció, Fanø-sziget, Dánia, 51 x 1 x 2,8 m. <http://www.feldmeyer.ch/index.php?page=260>
- John Pfahl: *Australian Pines, Fort De Soto, Florida* (1977), ©Estate of John Pfahl, Ektacolor chromogenic color print, 20.32 x 25.4 cm, Collection Buffalo AKG Art Museum, Charles Clifton and Elisabeth H. Gates Funds, 2013. <https://buffalookg.org/artworks/p2013515-australian-pines-fort-desoto-florida-series-altered-landscapes>
- Zander Olsen: Untitled (Cader), <https://www.zanderolsen.com/tree-line>
- Olafur Eliasson: Contact, 2014. installáció, Fondation Louis Vuitton. <https://eu.louisvuitton.com/eng-e1/articles/fondation-louis-vuitton-presents-olafur-eliasson-contact>
- Antony Gormley: Event Horizon, New York, 2010. fotó: James Ewing, <https://madisonsquarepark.org/art/exhibitions/antony-gormley-event-horizon/>
- Antony Gormley: Another Place, Crosby Beach, England, 2005. fotó: SChris Howells <https://www.biennial.com/artists/antony-gormley/>
- Antony Gormley: Horizon Field. 2010-2012. Tájinstalláció az ausztriai Vorarlberg magashegyi Alpokban, a Kunsthaus Bregenz szervezésében, fotó: Markus Tretter. © Kunsthaus Bregenz, Antony Gormley. <https://www.kunsthhaus-bregenz.at/en/press/antony-gormley-horizon-field>

Bibliográfia

- Antoni, Janine. Touch (2002). hozzáférés: 2023. december 19. <https://www.janineantoni.net/touch>.
- Burke, Edmund. *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*, 1757. Part II. section 2. hozzáférés: 2023. december 20. https://www.gutenberg.org/files/15043/15043-h/15043-h.htm#Page_130.
- Chalifour, Bruno. „John Pfahl (1939-2020).” Rochester NY, April 29, 2020. hozzáférés: 2023. december 18. <https://luminouseye.net/john-pfahl-1939-2020/>.
- Eliasson, Olafur. Black Horizon (2005). hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/your-black-horizon-2005/>.
- Eliasson, Olafur. Contact (2014). hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/contact-2014/>.

- Eliasson, Olafur. Horizon series (2002). hozzáférés: 2023. december 18. <https://www.guggenheim.org/artwork/12197>.
- Eliasson, Olafur. Infinity (1991). hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/infinity-1991/>.
- Eliasson, Olafur. Your activity horizon (2004). hozzáférés: 2023. december 18. <https://olafureliasson.net/artwork/your-activity-horizon-2004/>.
- Gormley, Antony. Another Place (2005). hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.biennial.com/artists/antony-gormley/>.
- Gormley, Antony. Event Horizon (2015). hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.antonygormley.com/works/exhibitions/event-horizon>.
- Jones, Caroline E. „Event Horizon: Olafur Eliasson's Raumexperimente." 2014, hozzáférés: 2023. december 15. https://res.cloudinary.com/olafureliasson-net/image/upload/pdf/caroline-jones-event-horizon-pdf_1694.pdf.
- Keremoglu, Yonca. „Interview: Nicolas Feldmeyer." April 22, 2022. hozzáférés: 2023. december 19. <https://www.seditionart.com/magazine/interview-nicolas-feldmeyer>.
- Kochetkova, Ekaterina S. „Horizon as a Symbolic Category in Contemporary Site-Specific Art." *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*. Vol. 10. Ed: A. V. Zakharova, S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova. — Lomonosov Moscow State University / St. Petersburg: NP-Print, 2020. pp. 576–585. hozzáférés: 2023. december 15. <https://actual-art.org/files/sb/10/Kochetkova.pdf>; <http://dx.doi.org/10.18688/aa200-3-51>
- Kosztolányi Dezső. *Esti Kornél*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981.
- Olsen, Zander honlapja. hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.zanderolsen.com/>.
- Radnóti Sándor. *A táj keletkezéstörténete*. Budapest: Atlantisz, 2022.
- Schneider Eckhard. „Antony Gormley, Horizon Field." hozzáférés: 2023. december 20. <https://www.kunsthhaus-bregenz.at/en/exhibitions/antony-gormley-horizon-field>.
- Sugimoto, Hiroshi. „Between Sea and Sky." (Haruko Hoyle interjúja Hiroshi Sugimotoval, Enoura Obszervatórium, Odawara, Japán, 2018. június). Louisiana Channel, Louisiana Museum of Modern Art, 2018. hozzáférés: 2023. december 18. <https://channel.louisiana.dk/video/hiroshi-sugimoto-between-sea-and-sky>.
- Su-la-ce. *Az ifjú Lin-csi vándorlásai*. Közreadja Sári László. Budapest: Írás Kiadó, 2004.